

Moğolların Kuzey'e Açılan Kapıları: Saray ve Saray el-Cedid

Mongolian Gates to the North: Saray and Saray al-Jadid

Merve Sürücü *

Ensar Macit **

* Doktora Öğrencisi, Atatürk
Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü
mervesrcu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8586-5999
Erzurum / TÜRKİYE

* PhD Student, Atatürk University,
Research Institute of Turkic
Studies
mervesrcu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8586-5999
Erzurum / TÜRKİYE

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
ensar.macit@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2123-9558
Erzurum / TÜRKİYE

** Assoc. Prof., Atatürk University
Faculty of Letters, Department of
History
ensar.macit@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2123-9558
Erzurum / TÜRKİYE

Öz

Türk-Moğol tarihinin önemli sacayaklarından biri olan Altın Orda Devleti, kurulduğu ilk andan itibaren bölgesel çapta siyasi ve ekonomik parametreleri etkilemeyi başarmıştır. Bu başarısında izlediği politikaların yanı sıra devletin başkenti Saray için seçtiği konum büyük bir öneme sahip olmuştur. Saray şehri Altın Orda Devleti'nin siyasi faaliyetlerine ev sahipliği yapmanın yanı sıra bölgesel ticari faaliyetlerin önemli duraklarından biri haline gelmeyi de başardı. Saray, vassal devletlerin itaatini bildirdiği, diplomatik faaliyetler çerçevesinde elçilik heyetlerinin sık sık ziyaret ettiği, âlimler, din adamları ve zanaatkârların kendileri için verimli bir ortam bulabildiği, seyyahların, misyonerlerin ve tüccarların gönül rahatlığıyla ziyaret edebildiği, ticaret kervanları için önemli güzergâhlardan biri haline gelen bir şehir olmuştur. Ne var ki bu şehrin siyasi, sosyal, kültürel, dini ve ekonomik dokusu, kaynakların yetersizliği dolayısıyla günümüze kadar yeterince ortaya konulamamıştır. Bu çalışma, Saray şehrinin Orta Çağ dünyasındaki konumunu ve önemini çeşitli yönleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Altın Orda, Saray, Saray el-Cedid, şehircilik, siyaset, ekonomi.

Abstract

The Golden Horde State, one of the most important factors in the Turko-Mongolian history, has managed to influence the political and economic parameters on a regional scale since its establishment. In addition to the policies it pursued, the location chosen for the capital of the state, Saray, was of great importance in this success. In addition to hosting the political activities of the Golden Horde, the city of Saray also managed to become one of the important stops of regional commercial activities. Saray became a city where vassal states declared their allegiance, was frequently visited by embassies in the framework of diplomatic activities, where scholars, clergy and artisans could find a fertile environment for themselves, where travelers, missionaries and merchants could visit with peace of mind, and became one of the important routes for trade caravans. However, the political, social, cultural, religious and economic fabric of this city has not been sufficiently revealed until today due to lack of resources. This study tries to reveal the position and importance of the city of Saray in the medieval world in various aspects.

Keywords:

Golden Horde, Saray, Saray al-Jadid, Urbanism, Politics, Economy.

Başvuru/Submitted: 25/01/2025

Kabul/Accepted: 07/05/2025

Makale Bilgileri

Atıf: Sürücü, M., Macit, E. (2025). Moğolların Kuzey'e Açılan Kapıları: Saray ve Saray el-Cedid. *Selçuk Türkiyat*, (65): 35-54. Doi: 10.21563/sutad.1626820

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır. İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Değerlendirme: Yapıldı – iThenticate.

Benzerlik Taraması: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Etik Beyan: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile

Lisans: lisanslanmıştır.

Sorumlu Yazar: Yazar 1

Veri Toplanması: Yazar-1 (% 50), Yazar-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (% 50), Yazar-2 (% 50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu Yazar-1 (% 50), Yazar-2 (% 50)

Çalışmanın Tasarlanması Yazar-1 (% 50), Yazar-2 (% 50)

Article Information

Citation: Sürücü, M., Macit, E. (2025). Moğolların Kuzey'e Açılan Kapıları: Saray ve Saray el-Cedid. *Selçuk Türkiyat*, (65): 35-54. Doi: 10.21563/sutad.1626820

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Corresponding Author: Author-1

Conceiving the Study: Author-1 (% 50), Author-2 (% 50)

Data Collection: Author-1 (% 50), Author-2 (% 50)

Data Analysis: Author-1 (% 50), Author-2 (% 50)

Submission and Revision Author-1 (% 50), Author-2 (% 50)

Giriş

Altın Orda Devleti, Cengiz Han'ın büyük Batı Seferi'nden sonra Moğol İmparatorluğu'nun ardıllarından biri olarak Deşt-i Kıpçak coğrafyasında kuruldu. Altın Orda tarihi üzerine yapılan çalışmalar son dönemlerde artmakla birlikte genel çerçeveyi iyi anlayabilmek için henüz yeterli bir seviyede değildir. Özellikle sosyo-kültürel hayat ve kent kültürünün anlaşılabilmesi için oldukça az veri ve çalışma bulunmaktadır. Saray şehri üzerine çalışan araştırmacıların sürekli olarak vurguladıkları noktaların başında bu sorun gelmektedir. Altın Orda Devleti'nin başkentliğini yapmış olan Saray Batu ve Saray Berke diğer bir adıyla Saray el-Cedid (Yeni Saray) şehirlerinin kalıntıları özellikle Rus arkeologlar ve tarihçiler tarafından yapılan kazılarla gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Ancak savaşlar sonrasında önemini yitiren ve nihayet terk edilmeye yüz tutan bu şehirler çok erken denilebilecek tarihlerde tahrip olmuş ve yıkılmıştır. Bununla birlikte araştırmacılar açısından Saray şehri veya şehirleri konusu ilk andan itibaren büyük bir kafa karışıklığına yol açmış, bu şehirlerin varlığı da en az sosyo-kültürel-siyasi hayatları kadar merak konusu olmuş ve bir problem haline gelmiştir.

Peki, Altın Orda Devleti'nin boş bir alanda sonradan kurulan başkentine neden Saray ismi verilmişti? Farsça kökenli olan ve *srāda* yani ev anlamına gelen saray kelimesinin X. yüzyıldan beri Türkçede de kullanıldığı görülmektedir (Ertuğ, 2009, s. 117). Nitekim Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde saray kelimesi "han, beylerbeyi ve beylerin yaşadığı, çadır ve otağdan oluşan hükümdar makamı" anlamında kullanılmıştır. Bu kelime "kapalı büyük mekân, konak, hükümdar konağı" gibi anlamları karşılamakla birlikte Türkçeye saray şeklinde geçmiştir. Orta Asya'da Türkler ve Moğollarda kullanılan *ordu*¹, *orduğ*, *orda*, *ordo*, *ürge*, *urga*, *ğarşı*² kelimeleri saray sözcüğünü karşılamaktadır. *Ordu* kelimesi *hükümdar çadırı* anlamına gelip, atlı göçebe yaşamda *kağan/hakan otağını* ifade etmiş, siyasi teşkilatlanmanın sonucu olarak duruma göre *saray* veya *ordugâh* olmuştur. Ayrıca Karahanlılarda *ordu* kelimesi, saray anlamının yanı sıra başkent için de kullanılmıştır (Kâşgarlı Mahmûd, 2012, s. 284). Bunlara ek olarak saray sözcüğü, hükümdarın veya devletin ileri gelenlerinin ikamet ettikleri merkezlerin çevresinde kurulan kentlere ad olarak verilmiştir. Altın Orda Devleti'nin başkentine Saray ismi bu cihette verilmiş olmalıdır (Taşer, 2022, s. 67-70; Esin, 1968, s. 135-215). Nitekim Batu Han'ı (1227-1256) ziyaret eden Rubruk, hanın yaşadığı saray çadırına *orda* dendiğini ifade etmiştir (Rubruk, 2001, s. 62). Böylece Batu Han'ın karargâh şeklinde yapılanan ve Moğolca-Türkçe *orda* olarak anılan yönetim merkezi, göçebelikten yerleşik hayata geçerken ve bir şehir hüviyetine kavuşurken hanın yaşadığı yer anlamında *saray* ismini almış olmalıdır.

Saray Şehrinin Kuruluşu

Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray'ın kurulmuş olabileceği bölgelerde kazı çalışmaları yürüten Rus arkeologlar tarafından şehir hakkında çeşitli teoriler ortaya

¹ İslamiyet öncesi dönemlerden itibaren Türklerin şehir anlamındaki *balık* kelimesiyle birleştirilerek başkentlerine "ordu-balık" ismini vermelerine dair bkz: (Sümer, 2023, s. 28-30).

² Moğolca karşı/harsi kelimesi saray salonu, saray anlamına gelmektedir. (Lessing, 2017, s. 1112).

atılmıştır. Bunlardan biri Saray Batu ve Saray Berke (Saray el-Cedid) veya Eski Saray-Yeni Saray şeklinde iki başkent olmadığı, Yeni Saray'ın Eski Saray'ın bir parçası veya eklentisi olduğu şeklindeki tezdır (Grigoriyev, 1845, s. 21; Ballod, 1923, s. 4; Kemaloğlu, 2009, s. 121). Bir kısım araştırmacıların bu tezi savunmasının sebebi sikkelerde bulunan ibareler ile somut şehir buluntularının örtüşmemesidir. Söz gelimi Altın Orda Devleti'nin şehirlerinden olan Kırım ve Macar gibi kentlerin bugün yerleri ve kalıntıları tespit edilebilirken sikkelerde geçen "Yeni Macar" veya "Yeni Kırım" şehirlerinin yerleri veya var olup olmadıkları konusu muallakta kalmaktadır. Bu yüzden de bazı araştırmacılar Yeni Saray (Saray el-Cedid) şehrinin de sadece sikkelerde geçen bir isimden ibaret olduğu fikrini ortaya atmışlardır. Ancak Altın Orda Devleti'nin bir diğer şehri olan Astrahan bu duruma tezat oluşturacak hatta çürütebilecek bir diğer örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Astrahan şehri, Timur tarafından yıkıldıktan sonra başka bir yerde yeniden yapılanmış ve Hacı Tarhan el-Cedid³ ismini almıştır. Dolayısıyla Astrahan örneği de gösteriyor ki sikkelerde şehirlere eklenen "yeni" ifadesinin somut bir karşılığı bulunmaktadır (Grigoriyev, 1845, s. 22-24).

Son dönemde yapılan çalışmalar doğrultusunda Saray ve Saray el-Cedid (Yeni Saray) adlarında iki ayrı şehrin olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. Bu bakış açısına götüren sebepler şunlardır: Darphanelerde iki ayrı şehre ait kesilen sikkeler, Fra Mauro'nun haritasında "Sarai" ve "Sarai Grand" şeklinde iki ayrı ismin belirtilmesi, dönemin yazarları tarafından Özbek Han'ın Yeni Saray'da öldüğüne özellikle atıfta bulunulması, İbni Arabşah'ın Saray'ın 1395'te Timur tarafından yıkımından 63 yıl önce inşa edildiğine dair sözleri, Selitrennoye ve Tsarev gibi iki büyük yerleşim yerinin varlığı. Bütün bu bulgu ve bilgiler, Altın Orda Devleti'nin Saray ve Yeni Saray olmak üzere iki ayrı başkentinin olduğu yönündeki görüşü yerleştirmiştir (Gonçarov, 2000, s. 345; Fedorov-Davidov, 1973, s. 79; Pigarov, 2021, s. 35; Egorov, 2022, s. 199; Barthold, 2001, s. 207; Spuler, 2016, s. 287-288).

Saray şehrinin kuruluşu ile alakalı kaynaklarda çeşitli malumatlar mevcuttur. Bunlardan en önemlisi ünlü İlhanlı tarihçisi Cüveynî'nin Tarîh-i Cihângüşâ'sında geçmektedir:

Cengiz Han'ın büyük oğlu Tuşi, babasının yanından dönerken Kulan Başı'de öldü. Hepsi de birbirinden yetenekli ve iyi yetişmiş olan Bogal, Hordu, Batu, Sibaka, Tangut, Berke ve Berkecer adlarındaki yedi oğlundan Batu, babasının yerine geçerek ülkenin ve kardeşlerinin hâkimi oldu. Ögedey Kaan, tahta geçtikten sonra, Batu, ülkesinin sınırlarında bulunan Kıpçak'ın bir kısmını, Alan, As, Rus, Bulgar, Mekes ve daha birçok ülkeyi topraklarına kattı. Çok hoşuna giden ve çoğu zaman çadırını kurarak oturduğu İtil'deki bir yere Saray adında bir şehir kurdu (Cüveynî, 2013, s. 245).

İbni Arabşah, Berke Han'ın İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslami mimariye göre başkent Saray'ı kurdurduğunu söyler (İbni Arabşah, 2012, s. 136). Ancak bilindiği gibi Saray daha Batu Han'ın iktidarı zamanında kurulmuştur. Plano Carpini ve Rubruk'un Moğollara seyahatleri sırasında Batu Han'ı da ziyaret ettiklerini ve henüz yeni bir şehir

³ Detaylı bilgi için bkz: Zaitsev, 2002, s. 460).

olsa da başkent Saray'ın varlığından bahsettikleri bilinmektedir. Saray şehrinin Batu Han'ın Macaristan Seferi'nden döndüğü 1242 ile Rubruk'un Batu Han'ı ziyaret ettiği 1254 tarihleri arasında kurulduğu düşünülmektedir (Grigoriyev, 1845, s. 6-9). Diğer taraftan İbni Arabşah gibi yazarların şehrin kuruluşunu neden Berke Han'a (1256-1266) atfettikleri sorusu akla gelmektedir. Berke Han, Moğol hanları içerisinde İslamiyet'i ilk kabul eden ve Moğol elitleri arasında İslam'ı yaymak için çaba gösteren, Müslüman âlim ve bilginlerin hamisi sıfatıyla ün yapmış bir handı. Müslüman yazarların önemli gelişmeleri onun lehine ele almaları bu yüzden olasıdır. Diğer taraftan başkent Saray'ın Batu Han döneminde daha çok bir kamp görüntüsüne sahipken Berke Han döneminden itibaren gelişmeye başlayarak daha çok bir şehir hüviyeti kazandığı tahmin edilebilir. Bu yüzden kuruluşu Berke Han dönemine atfedilmiş olabilir (Grigoriyev, 1845, s. 10-11). Ayrıca "*Berke Han, başa geçtikten sonra Saray'ın inşaatı tamamlandı*" (Fahreddin, 2003, s. 41) ifadesi de Saray'ın, Batu Han döneminde başlayan kuruluş ve inşa evresinin Berke Han döneminde devam ettiğini gösterir. Bu noktada bizi başka bir soru karşılamaktadır.

Araştırmalar iki ayrı Saray şehrinin olduğunu neredeyse kesin bir dille ifade etmektedir. Ancak özellikle Saray el-Cedid'in kim tarafından veya hangi tarihlerde kurulduğu sorusuna kesin bir cevap verilememektedir. İbni Arabşah, Saray el-Cedid'in kuruluşundan yıkılışına kadar 63 yıl var olduğunu söylemektedir (İbni Arabşah, 2012, s. 137). Timur tarafından yıkıldığı tarih 1395 olduğuna göre şehir 1332 dolaylarında kurulmuş olmalıdır. Ancak tam da bu tarihlerde Altın Orda Devleti'ni ve Özbek Han'ı ziyaret eden İbn Battuta çok büyük, gelişmiş ve tam teşekküllü bir şehir merkezinin varlığından bahsetmektedir. Dolayısıyla Saray el-Cedid, İbni Arabşah'ın verdiği tarihten çok daha önce kurulmuş olmalıdır (Małowist, 2010, s. 327-328). Öyleyse İbni Arabşah'ın Berke Han tarafından kurulduğunu söylediği şehir, Saray el-Cedid olabilir. Nitekim bu yönüyle bakıldığı takdirde İbni Arabşah'ın verdiği bilginin doğruluk payı güçlenmektedir. Ayrıca bazı araştırmacılar da bu şehrin kuruluşunu Berke Han'a atfetmektedir (Yakubovskiy, 2021, s. 39; Kafalı, 1976, s. 146). Bu çıkarımlar doğrultusunda kesim hüküm verilememekle birlikte Saray el-Cedid şehrinin temellerinin Berke Han döneminde atıldığı fikri kabul edilebilir.⁴

Altın Orda Devleti'nin başkentlerinin konumlandığı Volga bölgesinin önemi Batu ve kardeşi Berke Han tarafından iyi kavranmış ve bu doğrultuda harekete geçilmiştir. Volga havzası bir taraftan önemli bir kervan ticaret yolunun geçiş noktasında bulunurken, diğer taraftan Büyük Moğol İmparatorluğu ile ardıl Moğol devletlerine de yakındı. Ayrıca Aşağı Volga bölgesindeki tarım ve kültür alanları ile şehirler bozkır coğrafyasıyla çok yakın olduğu için göçebe ve yerleşik ekonomiyi aynı sahada birleştirmek mümkün oluyordu (Yakubovskiy, 2021, s. 36). Bilhassa bozkır coğrafyası Moğolların askerî gücünün ana kaynağıydı. Bu yüzden özellikle Çin ve Altın Orda gibi

⁴ Saray el-Cedid şehrinin temellerinin Özbek Han devrinde atıldığı şeklindeki görüşler de mevcutsa da (bkz: Egorov, 2022, s. 108) az önce vurguladığımız İbn Battuta örneği bu fikrin çok olası olmadığını gösterir. Nitekim İbn Battuta'nın bahsettiği gibi büyük ve gelişmiş bir şehrin oluşması için Orta çağ dünyasında çok daha uzun bir süreye ihtiyaç duyulmaktadır ve dolayısıyla Saray el-Cedid şehrinin Özbek Han döneminden biraz daha önce kurulduğu fikri daha akla yatkın görünmektedir.

uçlarda kurulan devletler başkentlerinin konumunu bozkıra daha yakın tutmak istemiştir (Vernadsky, 2015, s. 165). Netice itibarıyla kurulduğu bölge ve buna bağlı olarak kullanım amaçları doğrultusunda şehrin çeşitli özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

Altın Orda Devleti'nin başkentlerinden ilki olan Saray Batu'yu ziyaret eden ilk isimlerden biri misyonerlik faaliyetiyle Moğollara gönderilen Plano Carpini olmuştur (Egorov, 2022, s. 165). Plano Carpini, şehir hakkında bilgi vermekten ziyade Batu Han'ın yaşadığı sarayın görkeminden ve burada gördüğü detaylardan bahsetmiştir. Yönetici erk olan hanedandan ve sarayın içindeki düzenden bahseden bu ifadelerde, Saray şehrinin bir yönetim merkezi ve başkent hüviyetine kavuşmaya başladığı görülmektedir (Carpini, 2018, s. 136-137). Carpini, Batu'nun payitahtını şu cümlelerle tarif etmektedir:

Batu'nun gerçekten de muhteşem bir sarayı, kapı muhafızları ve tıpkı hakan gibi saray memurları vardır. Aynı şekilde hemen hemen taht denilebilecek yüksek bir şeyin üzerinde hatunlarından biri ile beraber oturur. Buna mukabil kardeşleri, oğulları ve diğer devlet erkânı biraz daha alçakta, ortada bir sedir üzerinde otururlar. Geri kalan halk da onların arkasında yerde; erkekler sağ, kadınlar da sol tarafta otururlar. Çadırları büyük ve gerçekten de güzeldir. Bunlar ketenden yapılmış olup, daha önce Macaristan kralına ait imişler. Onun ailesine mensup olmayan hiçbir yetkisiz kimse, çok büyük ve güçlü birisi de olsa, eğer davet edilmemiş veya Batu'nun izninin bulunduğu kimsenin haberi yoksa otağına yanaşmaya cesaret edemez (Carpini, 2018, s. 137).

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere şehir Türk ve Moğol geleneklerine göre askerî bir payitaht yani *orda* olarak Batu döneminde kullanılmaya başlamıştır. Carpini'nin seyahatinden birkaç yıl sonra Wilhelm von Rubruk'un da misyonerlik faaliyeti için Moğollara doğru seyahate çıktığı görülür. Saray şehrinin adından ilk kez bahseden Rubruk'un, Batu Han'ın karargâhı hakkında verdiği bilgiler daha genel bir şehir görüntüsü çizmektedir. Burada gördükleri karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Rubruk şehri şöyle tarif etmiştir:

Batu'nun karargâhını gördüğümde sonsuz bir hayrete kapıldım. Çünkü sadece kendi şahsi yurtları bana, etrafında üç dört millik banliyöler bulunan büyük bir şehir intibamı verdi. Ve İsrail kavminde herkesin çadırını hangi istikamette, nereye çivileyeceğini bildiği gibi, buradaki insanlar da çadırını arabadan indirdiği zaman kampın neresinde yerleşeceğini bilmekteydi. (Moğolların) lisanında saray çadırına "orda" adı veriliyordu; bunun anlamı ortadır, çünkü daima kampın ortasına kurulur. Aslında bir istisna ile ki ordanın⁵ güney tarafına kimse geçirilmez, çünkü sarayın giriş kapıları buradan açılır. Bunun sağında ve solunda müsait bulunan uzaklıklara istedikleri gibi ama sarayın direkt önünde ve arkasında olmamak üzere yurtlarını kurarlar (Rubruk, 2001, s. 62).⁶

⁵ Rubruk, *orda* kelimesini "orta/ortada" şeklinde yorumlamaktadır. Ancak Moğolcada bu kelimenin Han'ın oturduğu yer, saray anlamlarına geldiği görülmektedir. Rubruk, Saray Batu'da gördüğü şehir düzeninden dolayı bu çıkarımda bulunmuş olmalıdır. Bkz: (Lessing, 1960, s. 617).

⁶ Saray şehri ayrıca Marco Polo'nun seyahatnamesinde de geçer. Bkz: (Marco Polo, 2019, s. 45).

Carpini'den farklı olarak Rubruk da şehir hakkında daha fazla bilgi mevcut olup Rubruk'ta da Carpini'de olduğu gibi şehrin askeri yapıda olma özelliğine vurgu yapılmaktadır.

Eski Saray da denilen bu ilk başkent, Volga'nın doğu kolu olan Aktuba'nın sol kıyısında, Astarhan'ın yaklaşık 125 km. kuzeyindeki modern Selitrennoye Köyü'nün yakınında yer almaktadır (Allsen, 1997, s. 41). Ebü'l-Fidâ'da Saray'ın konum bilgileri şöyledir: *"Berkehan'ın ülkesinin başşehri olup yedinci iklimdedir. Ortalama 75° boylamda, 48° enlemindedir. Saray, büyük bir şehir olup kuzey ülkelerine hâkim Tatarların ülkesinin merkezidir"* (Ebü'l-Fidâ, 2022, s. 192). Memlûk tarihçisi el-Ömerî, Saray el-Cedid'in konumuyla ilgili edindiği bilgiyi *"Hanın başkenti, kumluk bir bölge ile nehir arasında yer alan Saray şehridir"* cümleleriyle aktarır (el-Ömerî, 2014, s. 113). Mercanî ise Saray'ın konumunu şöyle tarif etmiştir:

Hanın durduğu başkent, Saratov'dan aşağı, Hacitarhan'dan yukarı İdil boyunda "Aktübe" denen yerden, İdil'in doğu yönünde kırk sekiz derece, kırk beş dakika kuzey genişliğinde, altmış beş derece beş dakika doğu uzaklığında yapılan Saray şehridir. Bu şehri, 651 (1253) yılında Batu Han yaptırmaya başlayıp, Berke Han'ın döneminde tamamlanmış, kendi, ailesine ve öbürlerine hükümdarların yaşadığı şehir olmuştur (Şehabeddin-i Mercanî, 2008, s. 122).

Özbek Han'ın iktidarı sırasında Saray el-Cedid'i ziyaret eden İbn Battuta, şehir hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

Onun (Özbek Han) geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu, şanlı şöhretli bir devleti vardır. O, Tanrı düşmanı Kustantîniye halkıyla cihat etmekte, onları kahretmektedir. Onun ülkesi çok büyüktür, muazzam şehirlerle donanmıştır. Kefâ, Kirem, Macar, Azâk, Surdak, Huvârezm ile taht şehri olan Sarâ (Saray) bu beldenin en ünlüleridir (İbn Battûta, 2010, s. 474).

İbn Battuta'nın gözlemleri Saray şehri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Seyyahın Saray hakkında verdiği bilgiler şehrin geniş ve modern bir görüntü arz ettiğini göstermektedir. İbn Battuta, Saray hakkındaki izlenimlerini şöyle betimlemiştir:

Serâ şehri, koca bir ovaya kuruludur; çok büyüktür ve dünyanın en güzel şehirlerindendir. Kalabalık nüfusu cadde ve sokakları tıklım tıklım dolduruyor. Çarşıları şirin, yolları geniştir. Şehri gezmek, genişliğini anlamak için oranın kodamanlarıyla atlarımıza bindik. Sabahın erken saatlerinde yola koyulduğumuz halde şehrin öteki ucuna ancak öğleden sonra varabildik! Namazı orada kılıp yemek yedik. Tekrar konak yerine döndüğümüzde neredeyse akşam oluyordu! Başka bir gün şehri enlemesine dolaştık gidiş gelişimiz tam yarım günümüzü almıştı. Şehir baştan aşağı binalarla donanmıştır. Evler arasında ne bostan var ne köhne yapılar! (İbn Battûta, 2010, s. 517).

Saray şehrinin büyüklüğünü vurgulayan bir başka Orta çağ yazarı İbni Arabşah'dır:

Rivayete göre Saray şehri ayanlarından birinin kölesi kaçıp gitmiş, Ana yoldan uzak bir yerde bir dükkân açmış ve öte beri satıp maişetini kazanmaya başlamış. Bu durum on

yıl kadar devam etmiş, ama efendisi bir kez olsun ona rastlamamış ve yüz yüze gelmemiş. Bu, Saray şehrinin büyüklüğünün ve nüfusunun kalabalık oluşunun bir delilidir (İbni Arabşah, 2012, s. 137).

Yine el-Ömerî de Saray şehrinin büyüklüğünü ve gelişmişliğini Harezmlî tercüman Şücâeddîn Abdurrahmân'dan naklen şöyle anlatır:

Saray şehri, pazarları, hamamları ve önemli binaları olan büyük bir şehirdir. Şehirde dışarıdan getirilmiş pek çok köle (eclab اِجْلَاب) vardır. Şehir ortasında nehirden açılan bir kanalla oluşturulmuş bir göl vardır. Şehir halkı su ihtiyacını bu gölden karşılar. İçme suyunu ise arabalarla taşınan seramik küplerle nehirden getirip parayla satarlar (el-Ömerî, 2014, s. 128).

Yapılan kazılarda da büyük bir alanı kapladığı anlaşılan Saray şehrinin etrafı XIV. yüzyılın ortalarına kadar duvarlarla çevrili değildi. Bu husus hem hanların hem de halkın şehrin güvenliği konusunda herhangi bir tereddüt yaşamadığının göstergesidir (Małowist, 2010, s. 331).

Devletin başkenti Saray şehrinin gelişiminin ilk ve önemli adımlarından biri Rusya, Volga Bulgarları ve Harezm gibi bölgelerden çalıştırılmak üzere işçi ve zanaatkarların getirilmesi olmuştur. Rütbeli Moğolların çoğu askeri etkinliklerini koruyarak bozkırda göçebe statüsünde kalırken, Saray'da kalıcı bir şehirleşmiş bürokrasi şekillenmiştir (Abzalov, 2011, s. 171).

Saray şehri başkent sıfatıyla inşa edilmesine rağmen kuruluşunun ilk zamanlarında tabii olarak yeterince parlak ve gelişmiş bir şehir değildi. Saray bu ilk dönemlerde, Moğol akınlarından sonra tekrar toparlanma fırsatı bulan Bulgar şehrinin ekonomik ve siyasi olarak biraz gerisinde kalmıştır (Grigoriyev, 1845, s. 12; Pigarov, 2018, s. 161). Ancak Altın Orda Devleti'nin yeni başkenti Saray el-Cedid'in ortaya çıkması bu durumu Saray lehine değiştirmiştir (Pigarov, 2018, s. 161; Özcan, 2017, s. 135-136).

Saray'ın Siyasî Önem Kazanması

Bilindiği gibi Güyük'ün (1246-1248) ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu tahtına kimin çıkacağı sorusu gündeme geldi. Bu noktada bütün Moğol şehzadeleri (prensleri) ve ileri gelenleri ailenin en yaşlı üyesi olarak saygı duydukları Batu Han'ın vereceği karara uyacaklarına dair kesin bir anlaşmaya vardılar. Batu, diğer ulusların memnuniyetsizliğine rağmen kendi inisiyatifıyla Tuluy ulusundan Möngke'nin hanlık tahtına geçmesine destek verdi (Cüveynî, 2013, s. 459-463). Möngke Han (1251-1259), Büyük Moğol İmparatorluğu'nun başına geçmiş olmakla birlikte Batu Han ile aralarında kısmen bir güç paylaşımı yaptıkları söylenebilir. Nitekim Rus knezleri veya Anadolu Selçuklu sultanları artık bağlılık yemini etmek, makam ve görevleriyle ilgili yarlık almak için Karakurum'u değil Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray'ı ziyaret ediyor ve Batu Han'ın huzuruna çıkıyorlardı (Çerepnin, 1977, s. 198; Togan, 2019, s. 325; Vernadsky, 2015, s. 82; Sürücü, 2019, s. 16).⁷ Bu durum Saray şehrinin daha

⁷ Saray isminin kullanımı hakkında şunu belirtmek yerinde olacaktır. Rus kronikleri knezlerin Saray'ı veya Han'ı ziyaretlerini, bu esnada yaşadıkları olayları anlatırken Saray ismini çok sık kullanmazlar. Genellikle ve basit tabirle "Orda'ya gitti", "Orda'dan geldi" ifadelerine yer verirler. Ayrıca Orda veya Saray'dan bahsederken konumu hakkında da bilgi vermezler. Bununla birlikte yer yer Saray isminin

kurulduğu ilk andan itibaren siyasî açıdan kazandığı önemi açıkça göstermektedir. Nitekim kurulduğu andan kısa süre sonra eski İtil-Bulgar şehirlerinin yerini almayı başaran Saray şehri, buna ek olarak Doğu Avrupa, Hazar Denizi ve Aral Gölü çevresi ile Batı Sibir'in en önemli siyasî merkezi haline geldi (Kurat, 1972, s. 124; Bostancı, 2021, s. 231).

Saray'da Şehirleşme ve Din

Altın Orda hanları, yerleşik yaşama geçiş sürecine büyük önem vermişlerdir. Bu doğrultuda şehirleşme faaliyetleri artmıştır. Altın Orda topraklarında irili ufaklı yaklaşık 150 şehir bulunmakla birlikte bunların en büyükleri devletin başkentleri olan Saray Batu ve Saray el-Cedid idi (Kalan, 2020, s. 470). Bu şehirler kurulduğu andan itibaren bu denli gösterişli ve büyük değildi. Nitekim Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray, kurulduğu ilk zamanlarda ideal bir şehir ve başkent görüntüsüne henüz kavuşabilmiş değildi. Batu Han'ın ölümünden sonra tahta geçen Berke Han döneminde ise devletin gelişimiyle de paralel olarak şehirleşmenin hızlandığı görülmektedir. Bu gerçeği döneme ışık tutan kısıtlı kaynakların ifadesinden anlamak mümkündür. Özellikle Berke Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ve şehir yapılanmasında İslam mimarisinin sıkça görülmeye başlaması kaynaklara yansımıştır. Berke Han'ın İslamî yapıları teşvik etmesinin yanı sıra âlim ve din adamlarını himaye etmesi, Saray şehrinin kültürel ve sosyal gelişimine önemli katkıda bulunmuştur. Dönem kaynakları Berke Han'ın bu yönünü sık sık vurgulamaktadır. Zehebî; *"Bereke Müslümanlara meyleder idi... âlimleri uluğlar, salihler hakkında itikat besler idi, yanında bunların itibarı var idi"* demektedir (ez-Zehebî, 1941, s. 354). İbni Arabşah ise bu durumu şöyle özetlemiştir:

Bereke-Han, İslam libasını giyme şerefine nail olduktan sonra çevresinde Hanefi mezhebinin bayraklarını dalgalandırmak, insanlara doğru yolu göstermek ve tek Tanrı'ya inanmalarını sağlamak için o civardaki âlimleri ve başka ülkelerdeki din adamlarını huzuruna davet etti. Bu konuda son derece mürüvvet gösterip, davetini kabul edip gelenleri hediyelere boğdu (İbni Arabşah, 2012, s. 137).

Berke Han İslamiyet'i kabul ve himaye etmiş olmakla birlikte Altın Orda Devleti'nde ve başkent Saray'da çok kültürlü temelde bir münevver sınıfının⁸ oluşumu gerçekleşmiştir. Devlet bünyesinde çeşitli etnik unsurlar mevcuttu ve birçok din grubu yaşamaktaydı. Devletin başkenti Saray, modern büyük kentlerde olduğu gibi farklı milletlerin ve kültürlerin temsilcilerinin yaşadığı Orta Çağ'ın büyük şehirlerinden biri haline geldi (Abzalov, 2011, s. 172).

Altın Orda Devleti'nde İslamiyet özellikle Berke Han döneminde hâkim din konumuna hemen ulaşamamıştır. Berke Han'dan Özbek Han'ın iktidarına kadar geçen sürede Altın Orda hanları arasında farklı dinî inanışların benimsendiği bilinmektedir.

yanında "büyük" sıfatının kullanıldığı görülür. Bkz; (Grigoriyev, 1845, s. 30). Kronikte sadece "Ordu" ibaresinin kullanımına dair bkz: (*Letopis po Voskresenskomu spisku*, 1856, 186; *Letopisnyy Sbornik İmenuyemiy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu (Prodlojeniye)*, 1885, 178; Priselkov, *Troitskaya Letopis-Rekonstruktsiya Teksta*, 1950, s. 354-364).

⁸ Buna örnek olarak Toktamış Han'ın Timur ile olan mücadelesinde Tebriz'i kuşatıp yağmaladıktan sonra âlimlerini Saray'a getirmesi gösterilebilir. (Kemaloğlu, 2012, s. 232).

Ayrıca çeşitli inanç sistemleri ve ritüeller de saygı ve kabul görmüştür. Saray bu açıdan da oldukça önemli bir zenginliğe ev sahipliği yapıyordu. Nitekim Zehebî, Tokta Han ile ilgili şu bilgileri vermektedir: *“Tokta, büyüücüleri sever, uluğlar idi, adil, milletlerin hayırlarına meyyal idi. Müslümanlığı üstün görür idi, tabipleri de sever idi, ülkesi geniştir”* (ez-Zehebî, 1941, s. 359).

İbn Battuta, Saray şehrindeki etnik ve dini yapı ile bu çeşitliliğin şehir hayatındaki yansımalarını çizen bir anlatım vermektedir:

Yerli halktan olup saltanat ailesinin kendisinden çıktığı Moğolların bir kısmı Müslümandır. Ayrıca Âs denen bir ırk vardır ki hepsi Müslüman. Kafcak, Cerkes, Rus ve Rumlar da yaşıyor burada. Onlar Hristiyanıdır. Bu taifelerin her biri kendine ait bir semtte oturuyor. Her taifenin kendine ait çarşıları var. Tüccarlar; Irakayn, Mısır ve Suriye’den gelen yabancılar, getirdikleri ticaret eşyalarının korunması için surla çevrili özel bir semtte oturuyorlar (İbn Battûta, 2010, s. 517-518).

Ancak Saray nüfusu sadece bu milletlerden müteşekkil değildi. Saray’ı Tana’dan gelen İtalyan tüccarlar sık sık ziyaret ederdi. Bunun yanı sıra Harezm’den gelen göçmenler ve çok sayıda Ermeni de vardı. Başkent Saray, farklı bölgelerden insanı kendisine çeken bir cazibe merkezi haline gelmişti. XIV. yüzyılın ortalarına doğru, Tebriz’den ve Azerbaycan’ın diğer şehirlerinden, Ermenistan’dan ve hatta Erdebil’den, yönetici unsurların baskısından kaçan zengin burjuvazi gruplarının Saray’a gelişi, nüfus oranını artırdı (Małowist, 2010, s. 332).

Saray şehrinde de elbette her yerde olduğu gibi sosyal sınıflar arasında farklılıklar söz konusu olmuştur. Şehrin kazılarında ortaya çıkarılan mezarların incelenmesi bu yorumu yapmaya imkân vermektedir. Nitekim zengin tabakadan insanların gömüldüğü mezarlarda pahalı tuğlalar kullanılmışken, sıradan vatandaşlar basit toprak çukurlara veya ahşap zeminli mezarlara gömülmüşlerdir. Yine mezarlardan çıkan iskeletlerin incelenmesi Altın Orda toplumunun yaşam süresinin görece uzun olduğunu göstermiştir. Bu bilgiler Saray şehrinde yaşam standartlarının iyi olduğu fikrini vermektedir (Yablonskiy, 1980, s. 142-148).

Şehrin dini kimliğinin oluşması Berke Han döneminden itibaren takip edilebilmektedir. İslamiyet’in kabulü ve yerleştirilme çabaları doğrultusunda şehir dini yapılar kazandırılmıştır. Bu durum bilhassa Özbek Han döneminde artmış ve yerleşmiş, pek çok cami, medrese, namazgâh nevinde yapılar inşa edilmiştir. İbn Battuta bu konuda da önemli bilgiler verir: *“Şehirde on üç büyük Cuma camii var; bunlardan biri Şafiilere ait. Küçük namazgâhları ise sayılamayacak kadar çok!”* (İbn Battûta, 2010, s. 464-465, 518). Altın Orda Devleti’nde başkent Saray merkez olmak üzere Sünniliğin, Özbek Han nezdinde destek bulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Battuta, Saray şehrinde ve gezdiği diğer Altın Orda şehirlerinde Hanefi ve Şafii mezhebine mensup kadı, müezzin gibi din adamlarından bahsetmektir. Seyahati sırasında uğradığı Harezm şehrindeki bir medresede tanıştığı din adamlarının hepsinin fazilet sahibi insanlar olduklarını ve Mutezile mezhebine mensup oldukları için bunu

gizlediklerini söylemektedir: “Çünkü Sultan Uzbek ve onun şehirdeki valisi Kutlû Dümûr Ehl-i Sünnet’tir” (İbn Battûta, 2010, s. 521).⁹

İslamiyet zamanla hâkim din konumuna yükselmişse de çok milletli bir şehirde çeşitli dinlere mensubiyet de pek tabi idi. Ancak her zaman klasik bir Moğol tutumu olan bütün dinlere eşit ve saygılı olma idealini Altın Orda hanları da sürdürdü. Söz gelimi kuruluşundan itibaren Saray şehrinde önemli bir Hristiyan nüfusu bulunuyordu ve 1261 yılında Saray’a Hristiyan sakinlerine ve ziyaretçilerine hizmet etmek üzere bir piskopos atandı (Spuler, 2016, 255; Allsen, 1997, s. 42). Başkent Saray’da konumları yasalarca korunan piskoposlara vergi muafiyeti sağlayan ve hakareti önlemeyi amaçlayan yarlıklar çıkarıldı. Bu piskoposların zaman zaman siyasi ilişkileri yürütmede elçilik vazifesiyle görevlendirildiği görülmektedir. (Spuler, 2016, s. 89, 253). Yukarı da bahsedildiği gibi İbn Battuta da Saray’da ve diğer şehirlerde gördüğü dini çeşitliliği dile getirmişti. Ancak bu çeşitliliğe rağmen bilhassa Özbek Han döneminden itibaren artık Saray merkez olmak üzere Altın Orda Devleti Müslüman kimliği kazanmıştır. 1330’lu yıllarda Saray’a gelen Fransisken Vittorialı Paskal, burayı bir “Müslüman şehri” olarak bulmuştur (Allsen, 1997, s. 42).

Saray’da Ticaret

Güney Doğu Avrupa’da sağlam bir siyasi hâkimiyet kurmayı başaran Altın Orda Devleti’nin bulunduğu bozkır coğrafyası, Orta Çağ toplumlarında refah ve ilerlemenin ön koşulu olan tarımsal temelden yoksun olduğu için (Małowist, 2010, s. 327) ticari faaliyetler ehemmiyet kazanmaya başladı. Batu Han’dan itibaren başlayan bu süreç, Berke ve özellikle de Özbek Han döneminde ağırlık kazandı. Altın Orda hanları devlet hazinesine girecek gelirleri önemsedikleri için bu sahaya büyük önem gösteriyorlardı. Buradaki eski ticaret yollarının önemini ve devlete sağlayacağı katkıyı çok çabuk kavrayan hanlar bu sahaya ağırlık verdiler. Nitekim Asya, Güneydoğu ve Batı Avrupa arasında yapılan ticaret daha önce Altın Orda Devleti döneminde olduğu kadar genişlememiştir (Yakubovskiy, 2021, s. 35-36). Ticaretin önemini iyi kavramış olan Batu Han, bu yüzden başkent Saray’ı, Asya’dan Avrupa’ya, Yukarı Bulgarya’dan güneye giden kervan yolunun geçtiği Volga boyunda kurdurmuştu (Kafalı, 1976, s. 146).

Saray şehrinin kurulmasından önce başlayan doğu-batı rotalarının değişim süreci, Altın Orda’nın politik-ticari hamleleri ile başlangıçtan itibaren yönetilmeye çalışıldı. Orta Asya ile Akdeniz ülkeleri arasında yeni bir ara nokta olan Altın Orda Devleti’nin kurulmasıyla birlikte Bağdat’ın doğu ticaretindeki merkezi konumu ciddi şekilde sarsıldı. Memlûk Devleti, yönetici ve askeri sınıf üyelerinin çoğunluğunu bu yeni güzergâh üzerinden kazanmaya başladı (Polyak, 2014, s. 228). Bir yandan Cenevizli yetkililer ve Kefe şehrinin çeşitli karakterlere sahip nüfusu, diğer yandan da Moğol İmparatorluğu’nun bazı bölgeleri, karşılıklı ticari ilişkilere ve Doğu ile ticarete odaklanmıştı. Moğol barışı (Pax Mongolica), XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar Doğu’da ticaret yollarının açıklığını ve güvenliğini garanti altına almıştı. Ceneviz ve Venedik limanları da dâhil olmak üzere Karadeniz bölgesinin Doğu ile transit ticaret

⁹ Orda halkı ve hanlarının Hanefi mezhebine mensup olmaları hakkında ayrıca bkz: (Davletşin, 2013, s. 232-234).

için çekiciliği büyük ölçüde arttı. Kilise bile Doğu ticaretine karşı başlangıçtaki tavrını ve suskunluğunu bir kenara bırakarak 1326 yılında Cenevizlilerin Moğollarla ticaret yapmasına izin verdi. 1329 yılında ise Semerkant ve Hindistan'a seyahat eden misyonerlere Don ve Saray rotalarını kullanmaları tavsiye edildi (Gökeryan, 2001, s. 97). Ayrıca Kırım gibi önemli bir bölgeyi hâkimiyeti altına alan Altın Orda Devleti, kuzeydeki ticarete önemli bir söz hakkına sahipti. Nitekim Cenova Cumhuriyeti Kırım'ın güneyinde yerleşim ve ticaret imkânı elde etmek için Saray'a elçiler göndermek zorundaydı (Heyd, 1879, s. 164).

Bütün bu ticari sürecin sürdürülebilmesi için ise önemli ve elzem bir sorunun çözümü gerekiyordu. Dünya tarihinde çok önemli bir yeri olan İpek Yolu'nda söz sahibi olmak Orta Çağ dünyasında her devletin ilgisini ve çabasını canlı tutmuştur. Moğollar Cengiz Han ile bu yolun hâkimiyetini eline almış ve güvenliğini sağlamıştır. Kıpçak coğrafyasında ortaya çıkan ve bir Moğol ardılı olan Altın Orda Devleti'nin de bu yolun getirilerinden faydalanmak için mücadele etmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda Altın Orda'nın mücadele ettiği devletlerin başında İlhanlılar geliyordu. Nitekim iki devlet arasındaki ticari mücadelenin en önemli noktası İlhanlıların boğazları Altın Orda ve Memlûkler aleyhinde kontrol etme girişimi oldu. Bizans İmparatoru, Hülagü'nün (1256-1265) baskıları sonucunda Altın Orda'ya giden Mısır elçilerini esir alınca Berke Han harekete geçti. 1264/5 kışında Altın Orda ordusu Bulgarlardan da aldığı takviyeyle Trakya'yı büyük bir tahribata uğrattı ve Kostantinopolis surlarına kadar ulaştı. Berke Han'ın bu hamlesi boğazların bir kez daha açılmasına olanak sağladıysa da Han'ın, Hülagü ile olan çatışmasında sınırlı bir başarıydı. Altın Orda Devleti çoğu zaman Derbent üzerinden Azerbaycan ile bağlantı kursa bile İpek Yolu'na giden bu tali yol, büyük Asya rotasına doğrudan katılımın yerini tutamazdı. Bu yüzden de alternatif bir ticaret yoluna ihtiyaç vardı. Deşt-i Kıpçak bozkırlarında bu anlamda yaşanan kaybı gidermek için en iyi çözüm, İpek Yolu trafiğinin bir kısmını Altın Orda topraklarına yönlendirmektir. Eski Ürgenç, Saray, Suğdak yolu güvenlik, ulaşım kolaylığı ve cazip gümrük rejimi açısından bilinen Asya güzergâhına karşı koyabilecek önemli bir ticaret yolu haline getirildi (Ciocîltan, 2012, s. 98). Saray el-Cedid, coğrafi olarak zaten oldukça elverişli bir konumda bulunmaktaydı. Eski dönemlerde Hazarlar tarafından kullanılan ancak Peçenekler ve Kumanlar gibi göçebe kabilelerin bölgeye hâkimiyeti esnasında terk edilen ticaret yolları ağının merkezinde konumlanıyordu. Altın Orda hanları tarafından kurulan güvenlik ağı sayesinde Moğolların yönetimi altında bu yollar yeniden ticari açıdan aktif hale getirildi (Małowist, 2010, s. 328).

Saray'dan geçen ve Çin'e kadar ulaşan bahsi geçen ticaret yolunun güzergâhı ve mesafelerin detaylı bir anlatımı Pegolotti tarafından verilmiştir:

İlk olarak, Tana'dan Astrahan'a öküz arabasıyla yirmi beş gün, at arabasıyla on ile on iki gün sürebilir. Yolda çok sayıda Moğol yani silahlı adam göreceksiniz. Astrahan'dan Saray'a nehir yoluyla bir gün, Saray'dan Saraycık'a yine nehir yoluyla sekiz gün sürebilir. Bunu kara ya da su yoluyla yapabilirsiniz; ama su yoluyla mallarınız için daha az ücret ödersiniz. Saraycık'tan Ürgenç'e deve arabasıyla yolculuk yirmi gün sürebilir. Ticari mallarla yolculuk eden herkesin Ürgenç'e gitmesi iyi olur çünkü o kentte mallar için iyi bir pazar vardır. Ürgenç'ten Otrar'a yol deve arabalarıyla otuz

beş ile kırk gün sürer. Ama Saraycık'tan çıktığınızda doğrudan Otrar'a giderseniz, bu yalnızca elli günlük bir yolculuktur ve malınız yoksa Ürgenç'e gitmekten bu yoldan gitmek daha iyi olacaktır. Otrar'dan Almalık'a eşeklerle kırk beş günlük bir yolculuk sürer ve her gün Moğol görürsünüz. Almalık'tan Kamchu'ya eşeklerle yetmiş gündür ve Kamchu'dan.... adlı nehre varıncaya kadar at sırtında kırk beş gündür. Sonra nehirden aşağıya Kasai'ye vardiktan sonra orada sattığınız gümüş soma karşılığında aldığınız parayla devam ederseniz, bu para kâğıttan yapılır ve balış olarak adlandırılır. Çin'in başkenti Hanbalık'a yolculuk otuz gün sürer (Pegolotti, 1936, s. 21; Ciocîltan, 2012, s. 98).

Görüldüğü üzere ticaret yolunun böyle bir alternatifine kavuşması Saray şehrinin önemini artırdığı gibi Altın Orda Devleti'nin hazinesine büyük katkı sağlamıştır. Kervanların taşıdığı ve Saray pazarına da giren ürünler arasında kürkler, postlar, ipek ve çeşitli baharatlar yer alıyordu (Heyd, 1879, s. 178). Saray şehrinin akabinde Harezm hakkında bilgi veren el-Ömerî, Saray ile Harezm'deki fiyatların neredeyse birbirine denk olduğunu söylemektedir. Bu bilgi Altın Orda Devleti'nde bölgeler arası ekonomide bir denge olduğu fikrini vermektedir (el-Ömerî, 2014, s. 129).

Son derece önemli bir ticaret ve sanayi merkezi konumundaki Saray, insan gücüne ve bol miktarda tüccar sermayesine ihtiyaç duyuyordu. Dolayısıyla insanların burada geçimini sağlamak ve hatta servet biriktirmek için bolca fırsatı vardı. Yerel sanayi, bir kısmı köle bir kısmı da muhtemelen özgür olan çok sayıda zanaatkârı istihdam ediyordu. Silah, tarım aletleri ve diğer metal eşyaların büyük ölçekli üretiminin yapıldığı Saray'da hem demir hem de bakır endüstrisi oldukça gelişmişti. Tereşenko'nun Saray'da yaptığı kazılar sonucunda sanayi tesisi olduğu düşünülen büyük bir alan ortaya çıkarılmıştır (Małowist, 2010, s. 332).

Saray şehrinin özelinde verilen bu ticari ve sınai gelişim devletin genel ekonomik yapısına bakıldığında da anlaşılmaktadır. Nitekim ticari mallardan, savaş ganimetlerinden ve gümrük vergilerinden elde edilen kazançlar, hanların ve Tatar aristokrasisinin zenginliğine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. 14. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Altın Orda paralarının büyük miktarda ve yüksek kalitede olmasından da anlaşılabacağı üzere hatırı sayılır bir hazine birikmiştir (Małowist, 2010, s. 327).

Saray Şehrinin Önemini Kaybetmesi

Berke ve sonrasındaki hanlar özellikle de Özbek Han döneminde irili ufaklı şehir ve kasabaların inşası, bozkırda devasa yaşam bölgelerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Saray el-Cedid ve çevresinde etrafı ekili alanlarla çevrili aristokratların malikânelerinden¹⁰, kasabalardan ve küçük şehirlerden oluşan bir sürekli yerleşim şeridi ortaya çıktı. Ancak Canıbek Han'ın (1342-1357) iktidarının son yıllarında ve özellikle Berdibek Han döneminde şehirleşme süreci önemli derecede yavaşladı. Berdibek'in iktidardan düşmesinden sonra başlayan fetret devrinde ise tamamen durma noktasına geldi. Toktamış Han'ın iktidara gelmesiyle birlikte fetret

¹⁰ Tsarev yerleşiminde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve aristokrat veya zengin bir Altın Orda vatandaşına ait olduğu düşünülen büyük bir evin kazısı ve buluntuları hakkında bkz: (Muhamadiyev & Fedorov-Davidov, 1970, s. 149-161).

devri sona ermiş olsa da şehirleşme anlamında yeniden bir ivme yakalanamadı (Egorov, 2022, s. 108).

Toktamış Han, Altın Orda Devleti'nde yaşanan siyasi mücadelelerde kendisine Timur nezdinde önemli bir destek buldu. Toktamış, Timur'un yardımıyla Altın Orda iktidarını ele geçirmiş olmakla birlikte yayılmacı politikasını kuzeyde ve güneyde sürdürmeye devam etti. Altın Orda hanlarının kadim Azerbaycan hâkimiyeti ideali Toktamış'ı Timur ile karşı karşıya getirdi. Nitekim Toktamış'ın Harezm ve Tebriz'i ele geçirme teşebbüsü iki tarafı savaşa sürükledi. İlk savaş 1391 yılında Kunduzca Irmağı boyunca gerçekleşti ve Timur'un galibiyeti ile sonuçlandı. Ardından 1395 Nisan'ında Terek Irmağı boyunca karşılaşılan iki tarafın savaşında Toktamış yine mağlup oldu. Ancak bu kez yenilginin bedeli daha ağır oldu. Timur, Toktamış'ı takip ederken seferleri Moskova'ya kadar uzandı. Bu sırada diğer Altın Orda şehirleri gibi başkent Saray'ı da ağır bir tahribatın ardından ateşe¹¹ verdi (Mu'inüddîn Natanzî, 1957, s. 344-349, 363-366; Yakubovskiy, 2021, s. 180-181; Kemaloğlu, 2012, s. 232; Verdiyev, 2021, s. 177-178).¹² Nizamüddin Şâmî bu olayı şöyle aktarmaktadır:

Emir ordudan birtakım askerler seçerek ilgar ile yola çıktı ve rey ve tedbiriyle Hacı Tarhan ve Saray'ı ele geçirdi, sonra Saray'ın bütün binalarını yıkıp yerle beraber ettiler. Emirzade Pir Muhammed Bahadır ve Emiransah Bahadır asker hazırlayarak Saray tarafına yürüdüler, Birunî vilayetini tamamiyle yağma ettikten sonra tekrar Emir Timur'a geldiler. Emir o teshir edilen memleketlerde elde edilen malları ganimetleri toplayıp yanına getirmelerini bunlara emretti, sonra bunların hepsini Emirlerle ve askerlere dağıttı, hadsiz hesapsız hediyeler verdi... (Nizamüddin Şâmî, 1949, s. 199-200).

Verilen bu bilgileri destekler nitelikte Tereşenko'nun Saray'da yaptığı kazılar esnasında kimisi küller arasından çıkan, kolları, elleri, ayakları, bacakları veya kafatası olmayan, tüm kemikleri sanki küçük parçalara ayrılmış ve üst üste yığılmış halde iskeletler bulunmuştur (Tereşenko, s. 94). Bu buluntular, Timur'un bir yağmadan ziyade vahşete yol açtığını düşündürmektedir (Grousset, 2006, s. 483).

Timur'un yarattığı tahribat, Altın Orda Devleti'nin siyasi cephesine büyük bir darbe indirdi. Ancak zararları sadece bununla sınırlı kalmadı. Saray şehrinin tahribatı ekonomik anlamda hem Altın Orda Devleti hem de Karadeniz ticareti açısından önemli kayıplar yarattı. Nitekim yukardaki pasajda da Pegolotti'nin kervan ticaret yolunu Tana'dan¹³ başlattığı görülmektedir. Timur'un İç Asya ve Çin'e kadar uzanan

¹¹ Tereşenko, Saray şehrinin kalıntıları üzerinde yaptığı kazılarda bu yangının izini sürmekte ve kaleme aldığı raporun girişinde bahsetmektedir. Nitekim bulunan yazılı anıtlar yangın dolayısıyla tahrip olmuş ve okunması imkânsız hale gelmiştir. (s. 89).

¹² Şehrin bozkıra ve askeri birliklere duyulan güven dolayısıyla surlarla çevrili olmaması Timur'un Saray'ı kuşatırken işini çok kolaylaştırmıştı (Kemaloğlu, 2015, s. 272). Ancak Davidov, kazı çalışmaları sırasında 1360'lara tarihlendirdiği surların varlığını tespit etmiş ve Canıbek döneminden sonra patlak veren kargaşa zamanlarında inşa edildiğini söylemiştir. (1964, s. 250).

¹³ Yunanlıların Tanais, Türklerin Ten adını verdikleri Don nehrinin denize döküldüğü yerde kurulmuştur. Tanais adıyla Miletler tarafından bir koloni tesis edilmiştir. Daha sonra burası sırasıyla Hazarlar, Peçenekler ve akabinde Altın Orda Devleti kontrolüne geçmiştir. Orta çağlarda Tanais tamamen önemini kaybetmiş ve yerini yakınlarında bulunan Tana şehrine bırakmıştır. Tana, Orta çağ

büyük kervan yolunda önemli iki durak olan Saray ve Astrahan'ı tahrip etmesi sadece bu şehirler için değil, Tana gibi önemli ticaret şehirleri için de büyük kayıplar meydana getirdi (Heyd, 1879, s. 376). Timur, Saray şehrini yağmaladıktan sonra Asya ipek ve baharat ticaretinin kervanlarını Hazar'ın güneyine yönlendirerek Altın Orda Devleti'ne ait bu önemli güzergâhı bertaraf etti. Saray özelinde siyasi ve ekonomik açıdan önemli kayıplar yaşayan Altın Orda Devleti'nde şehir merkezlerinin yoğun olarak zayıflamasıyla beraber göçebe ve yerleşik Moğolların çatışan çıkarları, şehir ve bozkırın ortak yaşamını bozdu. Bu da bölgesel ayrılıkçı dürtüleri serbest bıraktı (Halperin, 1985, s. 29). Saray şehrine ve Altın Orda Devleti'ne büyük zarar veren bir diğer unsur veba salgınıydı.¹⁴

Nitekim XVI. yüzyılda Avrasya'nın birçok bölgesi gibi Altın Orda Devleti toprakları da veba salgınına maruz kaldı. Bu salgın insanlara büyük zorluklar yaşattı ve şehir hayatını olumsuz etkiledi. Ticaret yolları üzerinde kurulan yam teşkilatları sayesinde artan irili ufaklı kent ve yerleşimler de nüfusun azalması sebebiyle bu salgından önemli ölçüde etkilendi (Schamiloglu, 2017, s. 333-334). Böylece Timur'un yağmaları sonucunda ağır tahribata uğramış Saray şehri ve çevresi baş gösteren salgının da etkisiyle 1398 yılına kadar karantina bölgesi haline geldi. Hem savaşın hem de vebanın sebep olduğu tahribatın izlerini silmek için yeniden inşa faaliyetine girilmedi. Diğer yandan zaten savaş dolayısıyla yolların ticari önemini kaybetmesi ve salgın dolayısıyla karantina sürecinin devreye girmesi, Saray gibi Altın Orda şehirlerinin önemini tamamen yitirmesine yol açmıştır. Böylece ticari işleyişin durması sebebiyle salgının başka yerlere kolayca taşınmasının da önüne geçilmiştir (Mirgaleev, 2021, s. 555-556).

Saray'da ilmi hayat ise Timur'un yarattığı büyük tahribattan sonra bile devam etti. Ancak sonraki dönemdeki siyasi istikrarsızlık ve mücadeleler bu durumu da tamamen ortadan kaldırdı. Âlimler ve sanatçılar Saray'ı terk etmeye başladı (Togan, 2019, s. 527). Bu hadiseler neticesinde Saray şehri zamanla başkent statüsünü kaybetmesine rağmen şehrin çöküş süreci hemen gerçekleşmedi. Burada yaşam XV. yüzyıla kadar devam etti (Spuler, 2016, s. 290; Pigarov, 2018, s. 162). Nitekim bu yüzyılda Rusya'dan Hindistan'a uzanan bir yolculuğa çıkan Rus seyyah Afanasiy Nikitin'in seyahatine dair izlenimlerini kaleme aldığı eserinde saydığı güzergahlar arasında Saray da bulunmaktadır. (Afanasiy Nikitin, 1958, s. 11, 34, 53, 71; Afanasiy Nikitin, 2003, s. 112; Acar, 2013, s. 71-72). 1578 yılında ise Korkunç İvan'ın oğlu Fedor'un emriyle Saray şehri tamamen yıkıldı (Kemaloğlu, 2015, s. 272).

Karadeniz ticaretinin önemli noktalarından biri olarak burada ticari müesseseler açan ve konsolosluklar bulunduran Venedikli ve Cenevizliler tarafından ilgi odağı olmuştur. (Bilge, 1991, s. 300).

¹⁴ Veba salgını Toktamış Han devrinden önce Canibek Han devrinde de ortaya çıkmıştı. 1348-1349'a tarihlenen sikkelerde Saray el-Mahrusa (Allah tarafından korunan Saray) ibaresinin kullanılmaya başlaması bu felakete rağmen Saray şehrinin ayakta kalmış olmasına bağlanmaktadır. (Allsen, 1997, s. 42).

Sonuç

XII. yüzyıl dünya tarihinde cihanşümul bir Moğol İmparatorluğu'nun doğuşuyla karakterize edilebilir. Nitekim Moğollar Cengiz Han idaresinde ve kısa denilebilecek bir zamanda büyük fetih hareketleri gerçekleştirdiler ve geniş coğrafyalarda hâkimiyet tesis ettiler. Bu hâkim coğrafyalar ulus sistemi doğrultusunda Cengiz Han'ın dört oğluna pay edildi. Bunlardan biri olan Cuçi'nin erken ölümü, payına düşen ulusta oğlu Batu Han'ın iktidar tesis etmesine olanak sağladı. Batu Han yönetiminde Deşt-i Kıpçak coğrafyasında tesis edilen Altın Orda Devleti'nin başkenti olarak Saray şehri kuruldu. Saray'ın kuruluş tarihi, kurulduğu yer, gelişim aşamaları veya bir Saray mı iki Saray mı vardı soruları günümüze kadar tartışıl原因emiş ve bu durum araştırmacıların zihinlerini meşgul etmiştir. Elde edilen veriler ve döneme ışık tutan kaynaklar sayesinde başkent hüviyetinde iki ayrı Saray şehrinin olduğu kanaati oluşmuştur. Altın Orda hanları Batu Han'dan itibaren Saray şehrinin gelişimi adına çaba sarfetmiş ve bu noktada gerekli olabilecek adımlar atmaktan geri durmamışlardır. Bir başkent için en önemli ölçütlerin başında gelen siyasi merkez olma özelliği daha kurulduğu ilk andan itibaren sağlandı. Nitekim Rus knezleri başta olmak üzere vasal devletler iktidarlarına meşruiyet kazandırmak için önce Saray'ı ziyaret etmek zorundaydılar. Misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda Saray'ı ziyaret eden keşiş, din adamı ve elçilik heyetlerini de bu çerçevede ele almak mümkündür.

Başkent karakterli bir şehir için diğer bir önemli konu ise ekonomidir. Altın Orda hanları, Saray'a ticari başkent karakterini kazandırmak için çaba sarfetmekten geri durmadılar ve bunun da ötesinde şehri eski önemli kervan ticaret yolları kavşağına kurmak gibi akıllıca bir hamle ile başlattılar. Bu jeopolitik konum, Saray'ı ticaret güzergâhlarında zikredilen önemli şehirlerden biri haline getirdi. Şüphesiz bu husus Saray'ın ehemmiyetini artıran en önemli hamlelerden biri oldu. Karadeniz'i Asya ve Çin'e bağlayan yol üzerindeki Saray şehri, ekonomik gelişimine paralel olarak kültürel gelişimin de önemli bir sahası oldu. Nitekim Saray hanlarının hoşgörölü ve koruyucu tutumunun yanı sıra Saray'ın bu önemli güzergâhta bulunuşu, çeşitli sınıflar ve meslek gruplarından insanları buraya çekti. Başkent olmanın bütün amillerini bünyesinde barındıran Saray bir ilim, kültür, ekonomi, sanat başkenti oldu. Döneme ışık tutan birçok kaynakta veya haritada Saray'ın varlığını ve önemini takip etmek mümkündür. Zaman içerisinde takip edilen yanlış politikalar, savaşlar ve salgınlar Saray'ın ehemmiyetini ve başkentlik konumunu kaybetmesine sebep olmuşsa da hanların diyarı Saray, XV. yüzyıla kadar ayakta kalmayı başarmıştır.

Saray, Orta Çağ dünyasında önemli bir konum elde etmeyi başarmış olmasına rağmen bu şehir hakkında günümüze kadar yeterince bilgi ulaşmamıştır. Bunda Altın Orda Devleti'ne ait kaynakların yetersizliği kadar şehrin savaşlar dolayısıyla tahrip olması ve bakımsız kalması da önemli bir etkindir. Altın Orda kültürünün önemli bir parçası olan şehir hayatı özellikle de Saray şehri daha fazla araştırmaya ihtiyaç duymaktadır. Kaynaklardaki mahdut bilgiler, Saray şehri üzerine yapılacak yeni ve sistemli kazı çalışmalarıyla eş güdümlü olarak yeniden ele alındığında bu konu hakkında daha etraflı çalışmalar ortaya koymak mümkün olacaktır.

Extended Abstract

The Mongols, who appeared on the stage of history in the XIIIth century, became a global state as a result of their conquests. The sources who wrote about the events of the period characterized this rapid advance and conquest of the Mongols as a blow to their own societies and a great destruction. Accordingly, the Mongols were seen as barbarians who killed or enslaved people, burned down cities that were centers of civilization, and destroyed everything related to art, culture and architecture. However, acts of war and conquest have always led to destruction and devastation. After the conquest, the Mongols took action to erase the destruction they had caused. It has been possible to see examples of this in many areas since the reign of Genghis Khan. For example, Genghis Khan established a very favorable environment for merchants from all over the world to travel and trade safely in the lands under his rule thanks to the Mongol Peace (Pax Mongolica) he built. One of the fundamental principles of Genghis Khan and the Mongols was respect for all religions and clergy. This moderate attitude of the Mongols allowed scholars, artists and craftsmen to live, serve and produce works under Mongol rule. Even after the Mongols split into ulus's and became new political entities, the principles laid down by Genghis Khan continued to be kept alive. The successor Mongol states mixed with the civilized cultures of the geographies where they emerged, adapted to them and became a part of them over time. Mongolian principles were also applied in the Golden Horde State, one of them. The khans of the Golden Horde made great efforts for the construction and development of cities, one of the important pillars of the development of the state. The most important of these large and small cities were Saray and Saray al-Jadid, which served as the capital of the state. Batu Khan, the founder of the state, had the capital city Saray established at a very strategic point. This point not only made the city an important route on trade routes, but also became an important political center where communication with other states and ambassadors was easily provided. The most detailed information about this city is provided by missionaries and travelers. It is also possible to obtain valuable information about Saray in other sources shedding light on the period. However, this information is not sufficient. Especially Russian researchers have obtained many important data through excavations in the Golden Horde capitals. Thanks to these data, important information on various areas such as the city's organization, socio-cultural life, commercial activities, economy, architectural structures, and religious elements were obtained. A trade route guide for merchants from Europe to Asia covers the cities in the territory of the Golden Horde. The city of Saray is one of them and thanks to this location, it has hosted a great economic vitality. People from different geographies and of all statuses have also found a living space in this city. However, what we know about this city that existed for more than two centuries is still very limited. Because both the destruction of the city due to wars during its existence and the loss of its political and commercial importance afterwards, the remaining data has been lost and forgotten. Therefore, new and comprehensive studies are needed to get to know the city of Saray more closely.

Kaynakça

- Abzalov, L. F. (2011). *Hanskije pistsiy-iz istorii stanovleniya i razvitiya kantselyarskoy slujby hanov Zolotoy Ordıy*. Kazan: YAZ.
- Acar, S. (2013). Rusya'dan Hindistan'a bir sergüzeşt: Afanasiy Nikitin ve seyahatnamesi. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 36, 71-82. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/105805>.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i cihan güşa* (M. Öztürk, çev.). Ankara: TTK Yay.
- Allsen, T. T. (1997). Saray. *The Encyclopaedia of Islam-New edition*. (C. IX, s. 41-44). Leiden: Brill.
- Ballod, F. V. (1923). *Starıy i Novıy Saray, stolitsiy Zolotoy Ordıy*. Kazan: İzd. Kombinata İzdatelstva i Peçati.
- Barthold, W. (2001). Saray. *İslam Ansiklopedisi*. (C. X, s.207-208). Eskişehir: MEB Yay.
- Bilge, M. L. (1991). Azak. *DİA*. (C. IV, s. 300). İstanbul: TDV Yay.
- Bostancı, F. (2021). Altın Orda Devleti'nde yerleşik hayatın ilk izleri: Saray şehri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 3/6, 229-240. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gttad>.
- Ciociltan, V. (2012). *The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries*. (S. Willcocks, trans.). Boston: Brill.
- Çerepnin, L. V. (1977). Mongolo-Tatarıy na Rusi (XIII v). (S. L. Tihvinskiy, red.). *Tataro-Mogolıy v Azii i Evrope-sbornik statey içinde* (186-209). Moskva: İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturıy.
- Davletşin, G. (2013). *Türk Tatar kültür tarihi* (A. Tuzlu, çev.). Ankara: TTK Yay.
- Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (2010). *İbn Battûta seyahatnâmesi I*. (A. S. Aykut, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Ebü'l-Fidâ. (2022) *Ebü'l-Fidâ coğrafyası* (R. Şeşen, çev.). İstanbul: Yeditepe Yay.
- Egorov, V. L. (2022). *Altın Orda'nın tarihî coğrafyası-XIII-XIV. asırlar* (A. Büyükçolak, çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Esin, E. (1968). Orduğ (başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, 135-215. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari>.
- ez-Zehebî. (1941). Tarih'ül-İslam. (W. De. Tiesenhausen, haz. İ. H. İzmirli, çev.). *Altınordu Devleti tarihine ait metinler içinde*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Fedorov-Davidov, G. A. (1964). Raskopki Novogo Saraya v 1959-1962. *Sov'yetskaya arheologiya, akademiya nauk SSSR institut arheologii*, I, Moskva: Nauka.
- Fedorov-Davidov, G. A. (1973). *Obşestvennyy stroy Zolotoy Ordı* Moskva: İzd. Moskovskogo Universiteta.
- Francesco Balducci Pegolotti. (1936). La pratica della mercatura. (A. Evans, ed.). *The Mediaeval Academy of America*. Cambridge-Massachusetts.
- Gonçarov, E. Yu. (2000). *Starıy i Novıy Saray – stolitsa Zolotoy Ordı (Novıy vzglayad na izvestnie istoçniki)*. (A. V. Evglevkiy, red.). Stepı Evropiy v epohu srednevekovya: Sb. Nauç. St., Gl. T.1., Donetsk: DonGU.
- Gökeryan, H. (2001). Zapadnyye soobşeniya po istorii Zolotoy Ordı i Povoljiya 1223-1556. *İstočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordıy) ot Kalki do Astarhani 1223-1556 içinde* (s. 82-111) Kazan.
- Grigoriyev, V. V. (1845). *O mestopolojenii Saraya-stolitsiy Zolotoy Ordı*, SPB.
- Grousset, R. (2006). *Bozkır imparatorluğu-Attila-Cengiz Han-Timur*. (M. Rb Uzmen, çev.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Halperin, C. J. (1985). *Russia and the Golden Horde – the mongol impact on medieval Russian history*. Bloomington: Indiana University Press.

- Heyd, W. (1879). *Geschichte des Levantehandels im mittelalter*. II, Stuttgart: Verlag Der J. G. Cotta'schen Buchhandlung.
- Hojenie za Tri Morya Afanasiya Nikitina. 1466-1472 gg. (1958). (V. P. Adrianova-Perets, red.). Moskva-Leningrad: İzd. Akademii Nauk SSSR.
- Hojenie za Tri Morya Afanasiya Nikitina. (2003). (S. N. Kisterev, per.). Tver: Arhivniy otdel Tverskoy oblasti.
- İbni Arabşah (2012). *Acâibu'l-makdûr fi nevâib-i Timûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, (A. Batur, çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Kafalı, M. (1976). *Altın Orda Hanlığının kuruluş ve yükseliş devirleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Kalan, E. (2020). Altın Orda'nın ticari-ekonomik ilişkileri ve kent kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid örneğiyle). (M. Akıncı, çev.). *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, 2020, 469-473. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oatd>.
- Kâşgarlı Mahmûd. (2012). *Dîvân-ü lugat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*, (F. Bozkurt, çev.). Konya: Eğitim Yay.
- Kemaloğlu, İ. (2009). Saray. *DİA*, (C. 36 s. 121-122). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kemaloğlu, İ. (2012). "Toktamış Han", *DİA*, (C. 41, s. 231-232). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kemaloğlu, İ. (2015). *Altın Orda ve Rusya-Rusya üzerindeki Türk-Tatar etkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kurat, A. N. (1972). IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri. Ankara: TTK Yay.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe sözlük*. (G. Karaağaç, çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Letopis po Voskresenskomu spisku. (1856). Ruskih letopisey. VII. Sanktpeterburg: İzd. Po Vısoçayşemu Povelniyu Arheografiçeskoyu Kommissiyeyu.
- Letopisnyy sbornik imenuyemyy patriarşeyu ili Nikonovskoyu letopisyu (Prodlojeniyey). (1885). X. Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey. Sanktpeterburg: İzd. Po Vısoçayşemu Povelniyu Arheografiçeskoyu Kommissiyeyu.
- Małowist, M. (2010). Sarai la Nouvelle, capitale de la Horde d'Or. (R. Kimball, çev.). *Western Europe, Eastern Europe and World Development, 13th-18th Centuries* içinde (325-338). (J. Batou & H. Szalajfer, ed.) Leiden-Boston: Brill.
- Marco Polo. (2019). *Dünyanın hikâye edilişi-harikalar kitabı*, (I. Ergüden & Z. Z. İlkgelen, çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mirgaleev, İ. M. (2021). Toktamış ve Timur'un mücadelesi zamanında veba. (E. Karaoğlu, çev.). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 553-558. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gttad>.
- Mu'inüddîn Natanzî. (1957). *Müntehabü't-tevârîh-i Mu'inî*. (J. Aubin, yay.). Tahran: Kitâbfurûş-i Hayyâm.
- Muhamediye, A. G. & G. A. Fedorov-Davidov. (1970). Raskopki bogatoy usadbiy v Novom Sarae. *Sovetskaya Arheologiya*. No: 3, s. 149-161.
- Nizamüddin Şamî. (1949). *Zafernâme* (N. Lugal, çev.). Ankara: TTK Yay.
- Özcan, A. T. (2017). *Moğol-Rus ilişkileri (1223-1341)*. Ankara: TTK Yay.
- Pigarov, E. M. (2021). Arheologičeskiye isledovaniya Selitrennova gorodişa v 2019-2020 gg. A. G. Sitdikov (Ed). *Povoljskaya arheologiya* içinde (s. 35-49). Kazan: Fen.
- Pigarov, E. M. (2018). Ulus, oblast, okrug Saraya. *Arheologiya Evraziyskih Stepen*. No:4, 2018, s. 160-165. Erişim adresi: <https://www.evrazstep.ru/index.php/aes/article/view/345>.

- Plano Carpini. (2018). *Moğolistan seyahatnamesi-13. yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya yolculuk*. (E. Ayan, çev.). İstanbul: Kronik Yay.
- Polyak, A. N. (2014). Koloniyalmy harakter Mamlukskova gosudarstvo v yevo otnaşeniya s Zolotoy Ordoy. *Zolotoordynskaya Tsivilizatsiya*. No: 10, 2014, s. 228-236. Erişim adresi: <https://goldhorde.ru/RU/zhurnal-zolotoordynskaya-civilizaciya/>.
- Priselkov, M. D. (1950). *Troitskaya letopis-rekonstruktsiya teksta*. Moskva-Leningrad: İzd. Akademii Nauk SSSR.
- Rizaeddin, F. (2003). *Altın Ordu ve Kazan hanları*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Schamiloglu, U. (2017). The impact of the black death on the Golden Horde: politics, economy, society, civilization. *Golden Horde Review*, 5/2, 325-343. Erişim adresi: <https://goldhorde.ru/wp-content/uploads/2017/06/%D0%97%D0%9E-2-2017-325-343.pdf>.
- Spuler, B. (2016). *Zolotaya Orda. Mongoliya v Rossii. 1223-1502 gg.* (M. S. Gatin, per.). Kazan: Institut istorii im. Ş. Mardjani AN RT.
- Sümer, F. (2023). *Eski Türklerde şehircilik*. Ankara: TTK Yay.
- Sürücü, M. (2019). *Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar ve Memlüklerle dini münasebetleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Şehabeddin-i Mercanî. (2008). *Müstefâdü'l-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar-Kazan ve Bulgar'daki durum hakkında faydalanılan haberler*. (M. Kalkan, akt.). Ankara:
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. (2014). *Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım – mesâlikü'l ebsâr*. (A. Batur, çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Tarım Ertuğ, Z. (2009). Saray. *DİA*. (C. 36, s. 117-121). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Taşer, N. (2022). Türk kültüründe saray kavramı ve Osmanlı öncesi mimari gelişimi. *Milli Saraylar*, 23, 66-85. Açık erişim:
- Tereşenko, A. Okonçatelnoye issledovaniye mestnosti Saraya, s oçerkom sledov Deşt-Kipçakskago tsarstva. Erişim adresi: <https://tr.z-library.se/book/2419200/5885ca>
- Togan, A. Z. V. (2019). *Umumi Türk tarihine giriş-eski devirlerden 16. asra kadar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Verdiyev, M. (2021). *Altın Orda'nın ulu hükümdarı Toktamış Han*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Vernadsky, G. (2015). *Moğollar ve Rusya*. (E. B. Özbilen, çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Wilhelm von Rubruk. (2001). *Moğolların büyük hanına seyahat 1253-1255*, (E. Ayan, çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Yablonskiy, L. T. (1980). K paleodemografii naseleniya srednevekovogo goroda Saraya Batu (Selitrennoye gorodişe). *CA*, No.1, 142-148. Erişim adresi:
- Yakubovskiy, A. Yu. (2021). *Altın Ordu ve çöküşü*. (H. Eren, çev.). Ankara: TTK Yay.
- Zaitsev, İ. V. (2002). Astrahan Hanlığı. *Türkler*. (C. 8, s. 460). (Z. Zardukhan, çev.). Ankara: Yeni Türkiye Yay.